

Analysis of Utopia and Apocalypse in Iqbal Lahori's Thought and Poetry

Fatemeh Mafakheri¹ | Reza Chehrehgani²

1. M.A in Persian language and literature at Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran.

Email: fatemeh.mafakheri@edu.ikiu.ac.ir

2. Corresponding Author: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran.

Email: Chehrehgani@hum.ikiu.ac.ir

Article history Received: 02 October 2024

Received in revised form: 05 March 2025

Accepted: 05 March 2025

Published online: 21 March 2026

Abstract

By designing Islamic utopia, Iqbal Lahori tried to present a picture of an ideal Islamic society and how to achieve it, and based on his knowledge, He predicted the future of Islamic societies. The present research has tried to analyze the link between these two concepts in a descriptive-analytical way, by analyzing the components of Iqbal's Utopia and also extracting apocalyptic prophecies in his works. The results of the research show that Iqbal's utopia is based on rereading the authentic teachings of Islam, the unity of Muslim nations and a platform for the revival of Islamic civilization. A utopia in which religion has a prominent social presence and is the arrester of a person for the moral passage of life, reason, love, science and religion unite in Ube Utopia and lead a person to happiness. Action and dynamism is the key to the life of Iqbal's ideal society. This society is the product of the union of people who, based on Iqbal's special humanism, are inheritors of God's will on earth and are responsible for their own destiny. In Iqbal's belief, there is a bright future for the Eastern Muslim societies. In fact, Iqbal's prophecies are in line with the features of his utopia and are a seal of approval for the realization of his utopia.

Keywords: Subcontinent literature, Persian poetry, Iqbal Lahori, utopia, apocalypse.

1. Introduction

Man has always been thinking about designing an ideal society, a society in which he can actualize his talents. For the first time, Plato drew a plan of his ideal society in the book "Republic". In Islamic culture, Al-Farabi, Ibn Sina and Khwaja Nasir discussed the ideal society in their works, and Thomas More, an English philosopher, tried to introduce his utopia in the book "Utopia".

Knowledge of future events and any kind of prophecy about them has always been interesting to man. "Apocalypse" or prophetic revelations is one of the ways to inform about the future. The introduction of prophetic themes into literature has led to the formation of apocalyptic literature. In this literary genre, the author unveils future events. The origin of such prophecies is considered to be the sacred texts and its mission is to give hope (Gorji, 2004: 150). Considering that utopia is an ideal society that will come to pass in the future; any prediction of the realization of this ideal society, which now seems far from reality, can be classified under apocalyptic literature.

Iqbal (1256-1317), a social reformer and contemporary poet from Lahore who witnessed the decline of Islamic civilization, seriously proposed the ideal of reviving Islamic civilization in the modern world and used poetry as a means to convey this idea and awaken Islamic nations (Javid and others, 1402: 81).

In line with the above verse, numerous poetic evidences extracted from the Divan of Iqbal Lahore, which were cited in the discussion and analysis section, show that Iqbal tries to prevent Muslims from merely imitating the West and to lead them towards self-awareness, accurate knowledge and ultimately the revival of Islamic civilization. Therefore, in his works, Iqbal, while emphasizing spirituality focused on the will of the contemporary Muslim man, has outlined his ideal society and predicted its realization by mentioning some details.

In view of what has been said, the main issue of the present research is to discover, extract, and classify the characteristics of the ideal society from his perspective through the examination of Iqbal Lahori's poems. In the next step, by analyzing Iqbal's apocalyptic prophecies, it explains his belief and faith in the realization of this ideal society in the distant or near future by finding answers to the following research questions:

What components does the utopia depicted in Iqbal Lahori's poetry and thought have?

How is the realization or non-realization of Iqbal's utopia explained in his poetic prophecies?

2- Research Methodology

This article is a fundamental and theoretical research report that, using library resources and descriptive-analytical methods, while delving into the works of Iqbal Lahori, first identifies the components of utopia and extracts the apocalyptic themes in his works. In the next step, it analyzes the connection between utopia and apocalypse in his works and thought.

3- Discussion

The utopian visionary presents a picture of an ideal world in the future, and the apocalypse promises the occurrence or non-occurrence of an event in the future, so both speak of the future. In this utopian prophecy, it is assumed that the good outcome will be for the people of the ideal society, and through this, the spirit of hope is breathed into the prophet's audience, and the audience adjusts their actions in line with the image of the ideal society or the image of the prophecies presented from the future. A study of the works of Iqbal Lahori shows that his prophecies and ideal world present a blissful image of the future of the Islamic world to the audience, injecting hope for the renewed flourishing of Islamic civilization into the disorganized Muslim society.

In Javidnameh, Iqbal mentions an imaginary city he calls "Marghuddin", which, considering its characteristics, seems to be a true example of utopia.

Citizens of the Margheddin, without the pain of acquisition and education, are connected to a sea of information and knowledge and, without any effort, extract from the light, gold and wire that, considering the symbolic language of apocalyptic works, can be imagined as fulfilled meanings in today's world for the aforementioned matters. In addition, psychological, environmental and social crises also have no place in this promised earthly paradise.

4- Conclusion

Spoken ghazal is a move away from poetic imagination and closer to the prose logic (emotional and imaginative prose) of poetry, and ultimately reaching a dialogue, truth-telling, audience-centeredness, and maintaining the listener's spirits, boldness in using scattered themes, extreme justification and breaking with tradition, showing the poet's psychological freedom and scattered speech more than any other poetic trend, justifying and supporting it. Also, changes such as diversity in tone, narrative-centeredness for expressing feelings, and rupture in semantic context are other characteristics of contemporary spoken ghazal. Characteristics of the spoken ghazal in the structural (linguistic and rhetorical) area: use of everyday interpretable combinations, advancement of the spoken ghazal towards the themes of theological religion, the method of equation and avoidance of eloquent explanation, bringing spoken language combinations inclined to ease of praise and uninterrupted performance of words, maternal and hesitant spoken ghazal, the spoken ghazal emerging from dry and vulgar metaphors and creating similes with an understandable emotional atmosphere, the poet's failure to follow the format and rhyme in the old context due to the influence of the ghazal language from the spoken language, the diversity of the language with a broken structure and a lively content and sometimes lacking artistic value influenced by the spoken language, the use of poetic embellishments far from demonstrating the authority of poetic techniques; And in the content (intellectual) area: the

expression of immediate and fleeting emotions and feelings, the avoidance of uniformity of content, truthfulness and realism, the poet's recklessness in expressing romantic states and relationships, the evolution of dialogue and debate between lover and beloved, the multiplication of the quality and amount of feeling and emotion, the presence of living, innate, and subtle words and expressions. Also, the resurrection of words by utilizing creative embellishments and expressive images as well as expressions and concepts based on people's culture, superstitious beliefs, myths, and human imaginations are other characteristics of the contemporary spoken ghazal.

5- References

The Holy Quran.

- Anousha, Hassan. (2004). Persian literary dictionary: a selection of terms, themes and subjects of Persian literature, Persian literature dictionary. The second volume. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, Printing and Publishing Organization.
- Asil, Hojjat-allah. (2014). Utopia in Iranian thought. Tehran: Ney.
- Baqaei (Makan), Muhammad. (1999). Iqbal with fourteen narrations. Tehran: Ferdos.
- Bastani Parizi, Mohammad Ebrahim. (2020). A candle in the storm, Third edition, Tehran: Elmi.
- Baqaei (Makan), Muhammad. (2001). Sonesh e Dinar: Allameh Iqbal's views. Compiled and translated by Mohammad Beqaei (Makan). Tehran: Ferdos.
- Baqaei (Makan), Muhammad. (2004). Lal e Rawan: description and comparative analysis of Iqbal's ode. Tehran: Iqbal.
- Britannica Concise Encyclopedia. (2006).
- Davari Ardakani, Reza. (1980). Farabi, the founder of Islamic philosophy. Tehran: Iranian Philosophy Association.
- Farabi, Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad. (1975). Thoughts of the People of Virtuous Medina. Translated by Seyyed Jafar Sajjadi, Tehran: Supreme Council of Culture and Arts of Iran.
- Gorgi, Mustafa. (2013). "Criticism and analysis of the apocalypse in mystical-revelation works and its role in the dialogue of cultures". Literary Research Quarterly. Number 4. Summer. pp. 145-166.
- Gorgi, Mustafa. (2014). "Prophetic revelations of eight books by Sohrab Sepehari". Persian language and literature. New course. Number 5. Autumn and winter pp. 65-84.
- Haqiqat (Rafi), Abdul Rafi. (1978). Iqbal of the East. Tehran: Nouriani Charitable Foundation.
- Hasanifar, Abdul Rasul. (2017). "The ratio of philosophy and poetry in Iqbal's and Plato's utopias". Contemporary Wisdom. Ninth year the first number. Spring and summer. pp. 45-66.
- Iqbal Lahori, Mohammad. (1978). the voice of tomorrow poet or the secrets of selfhood and the secrets of alienation. With an introduction and notes by Mohammad Hossein Mashaikh Faridani. Tehran: Publications of Iran's culture Foundation.
- Iqbal Lahori, Mohammad. (1991). Generalities of Persian poems. With an introduction by Ahmad Soroush. Tehran: Sanai Library Publications.
- Iqbal Lahori, Mohammad. (2008). Reconstruction of religious thought in Islam. Translated by Mohammad Baghai (Makan). Tehran: Ferdos.
- Iqbal Lahori, Mohammad. (2015). Baal-e-Jibril or Gabriel's Wing. Translation of the poems of Mohammad Afsar Rahbin. Tehran: Hezare Qoqnous.
- Iqbal Lahori, Mohammad. (2016). Kalim hit or Staff of Moses. Translation of the poems of Mohammad Afsar Rahbin. Tehran: Hezare Qoqnous.
- Iqbal, Javed. (1993). Life and thoughts of Allamah Iqbal Lahori. Translated by Shahindokht Kamran Moghadam (Safiari). Mashhad: Beh Nashr Publishing Company.
- Javed, Asim and others. (2024). "The investigation of the Methods Iqbal Lahori influenced by Hafez Shirazi's Poetry". Journal of Subcontinent Researches, Vol. 15, No.45, 2024, pp.75-92.
- Mitchell G. Reddish. (1995). Apocalyptic Literature: A Reader. Peabody: Hendrickson Publishers.
- Mohaghegh e Damad, Seyyed Mustafa. (2011). "the environment Theology (a report from Allameh Iqbal Lahori's Utopia)". Quarterly Journal of Bioethics. First year. The first number. Autumn. pp. 171-192.
- Mohammadi Monfared, Behrouz. (2007). "What is Utopia? The promised east. Second year. Number five. Spring pp. 46-35. 2008.
- More, Thomas. (2008). Utopia. Translated by Daryush Ashuri and Nader Afshar Naderi. Tehran: Kharazmi.

- Peter Marks, Jennifer A. Wagner-Lawlor, Fátima Vieira. (2022). the Palgrave Handbook of Utopian and Dystopian Literatures. London: Springer Nature.
- Radfar, Abulqasem. (1989). Rhetoric-literary culture. The second volume. Tehran: Information.
- Shabanzadeh, Maryam. (2009). wave of free from itself (a collection of essays by Allameh Iqbal Lahori). First volume. Zahedan: Publications of Sistan and Baluchistan University.
- Shafi'i Kadkani, Mohammad Reza. (2013). with lights and mirrors. Tehran: Sokhan.
- Zarinkoub, Abdul Hossein. (1982). Literary criticism. First volume, Tehran: Amirkabir.
- Ibn Battuta (Al-Lawati al-Tanji), M. (1407 A.H.). Ibn Battuta's Journey: The Gift of Al-Nazar Fi Ghareeb al-Amsar and the Wonders of Travels. Compilation and compilation: Al-Sheikh Mohammad Abd al-Monaim al-Arian, 2 volumes, Beirut: Dar al-Hiya al-Uloom.
- Ibn Battuta. (1997). Ibn Battuta's travel book. Translated by Mohammad Ali Mohad, 2 volumes, 6th edition, Tehran: Sepehr Naqsh.
- Jabri Nasab, N. (2009). Migration of Iranians to India, Sistan and Baluchistan University Subcontinent Studies researches, 1(1): 25-65.
- Krachkovsky, I. Y. (1997). The history of geographical writings in the Islamic world. Translated by Abolqasem Payandeh, first edition, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Mahmoud, S. F., Abedi, S. W. A. (2001). The history of Persian literature, in the subcontinent, translated by Maryam Natiq Sharif, Tehran: Rahnamon.
- Mohammadi Afshar, H. (2009). A Journey in Mystical Prose Texts, Persian Language and Literature Research, 14: 27-50.
- Montazeri, M., Pazouki, Sh., and Esfandiar, M. R. (2021). Typology of relations between Sufis and Hindus from the middle period to the Gurkan dynasty of India, journal of Research of Religions, 15(30): 240-264.
- Parvini, K., Kanjurian, A. (2009). Examining Ibn Battuta's travelogue from the perspective of comparative literature, Comparative Literature Journal, 1(1): 37-19.
- Rezaei, R., Sheikh, M. (2014). Persian language in India based on Ibn Battuta's considerations; Based on the book Tohfa Al-Nazar Fi Gharaib al-Amsar wa Ajaib al-Asfar, known as the journey of Ibn Battuta. Sistan and Baluchistan University Peninsula Studies, 7(24): 47-67.
- Shamisa, S. (1997). Poetry Stylology, third edition, Tehran, Ferdous Publications.
- Sheikh Attar, A. (2002). Religion and Politics: The Case of India, Tehran: Ministry of Foreign Affairs Publications.
- Taheri, S. M. (2010). Investigation of Sufism in the subcontinent, Subcontinent Researches, 2(5): 54-29.
- Yektai, M. (1974). Influence of Iranian and Islamic culture and civilization in India and Pakistan, Tehran, Iqbal.

Cite this article: Mafakheri, F; Chehrehgani, R. (2026). Analysis of Utopia and Apocalypse in Iqbal Lahori's Thought and Poetry. *Journal of Subcontinent Researches*, 18(50), 375-396.

DOI: [10.22111/JSR.2025.49953.2458](https://doi.org/10.22111/JSR.2025.49953.2458)

تحلیل «اتوپیا» و «آپوکالیپس» در اندیشه و شعر اقبال لاهوری

فاطمه مفاخری^۱ | رضا چهارقانی^۲

۱. کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران. رایانامه: fatemeh.mafakheri@edu.ikiu.ac.ir
۲. نویسنده مسئول: دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران. رایانامه: Chehreghani@hum.ikiu.ac.ir

چکیده

اقبال لاهوری که در دوران حیات خود شاهد انحطاط تمدن اسلامی بود، با طراحی اتوپای اسلامی کوشید ضمن اعتراض به نابسامانی‌های عصر خویش، راهی برای برون‌رفت از این وضعیت نامطلوب و تصویری از جامعه اسلامی آرمانی و چگونگی دستیابی به آن ارائه دهد. وی همچنین، بر مبنای ینش و آگاهی خود به پیشگویی آینده جامعه اسلامی پرداخت. پژوهش پیش‌رو کوشیده است به شیوه توصیفی-تحلیلی، با واکاوی مؤلفه‌های آرمانشهر اقبال لاهوری و همچنین استخراج پیشگویی‌های آپوکالیپسی در آثار او، پیوند میان این دو مفهوم را تحلیل کند. نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که آرمانشهر اقبال لاهوری مبتنی بر بازخوانی آموزه‌های اصیل اسلام، اتحاد ملل مسلمان و بستری برای احیاء تمدن اسلامی است. آرمانشهری که در آن دین، حضور اجتماعی پررنگی دارد و دستگیر آدمی برای گذران اخلاقی مسیر حیات است، عقل و عشق و علم و دین در اتوپای او در وفاق و وحدت هستند و دوشادوش هم، آدمی را به سمت سعادت راهبری می‌کنند و عمل و پویایی، رمز حیات این جامعه آرمانی است. این جامعه محصول اتحاد انسان‌هایی است که در اومانیسیم اقبال، خلیفه و وارث اراده خداوند بر روی زمین و مسئول سرنوشت خود هستند. واکاوی مضامین آپوکالیپتیک در آثار اقبال نشان می‌دهد که به باور وی آرمانشهر اسلامی تحقق خواهد یافت و آینده‌ای روشن پیش‌روی ملل مسلمان است. درحقیقت، پیشگویی‌های اقبال لاهوری هم‌سو و هماهنگ با ویژگی‌های آرمانشهر او بوده و مهر تأییدی بر تحقق اتوپای اوست.

کلیدواژه‌ها: ادبیات شبه‌قاره، شعر فارسی، اقبال لاهوری، اتوپیا، آپوکالیپس.

۱- مقدمه

انسان همیشه در اندیشه طرح‌ریزی جامعه‌ای آرمانی بوده‌است، جامعه‌ای که بتواند در بستر آن استعدادهای خود را به‌فعلیت برساند. نخستین بار، افلاطون در کتاب «جمهوری» طرحی از جامعه آرمانی خود ترسیم کرد. در فرهنگ اسلامی، فارابی، ابن‌سینا

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۸، شماره ۵۰، ۱۴۰۵، صص ۳۹۶-۳۷۵.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۱ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱

استناد: مفاخری، فاطمه؛ چهارقانی، رضا. (۱۴۰۵). تحلیل «اتوپیا» و «آپوکالیپس» در اندیشه و شعر اقبال لاهوری، مطالعات شبه‌قاره، ۱۸ (۵۰)، ۳۷۵-۳۹۶.

DOI: [10.22111/JSR.2025.49953.2458](https://doi.org/10.22111/JSR.2025.49953.2458)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© مفاخری، فاطمه؛ چهارقانی، رضا.

و خواجه‌نصیر در آثار خویش به جامعه آرمانی پرداخته، تامس مور (Thomas More)، فیلسوف انگلیسی، در کتاب «اتوپیا» کوشیده‌است آرمانشهر خود را معرفی کند.

آگاهی از وقایع آینده و هر نوع پیشگویی درخصوص آن، همواره برای انسان جالب توجه بوده‌است. «آپوکالیپس» یا مکاشفات پیشگویانه، یکی از راه‌های خبردادن از آینده است. ورود مضامین پیشگویانه به ادبیات منجر به شکل‌گیری ادبیات آپوکالیپتیک شده‌است. در این نوع ادبی، نویسنده به پرده‌برداری از وقایع آینده می‌پردازد. خاستگاه این گونه پیشگویی‌ها را متون مقدس و رسالت آنرا امیدبخشی دانسته‌اند (گرچی، ۱۳۸۳: ۱۵۰). با توجه به این‌که اتوپیا، جامعه‌ای آرمانی است که در آینده به‌وقوع می‌پیوندد؛ هرگونه پیش‌گویی تحقق این جامعه آرمانی، که اکنون دور از واقعیت به‌نظر می‌رسد، در ذیل ادبیات آپوکالیپسی قابل طبقه‌بندی است.

اقبال (۱۳۱۷-۱۲۵۶ش) مصلح اجتماعی و شاعر معاصر لاهوری که شاهد دوران حسیض تمدن اسلامی بود، آرمان‌احیای تمدن اسلامی در جهان مدرن را به‌صورت جدی مطرح کرد و از شعر به‌عنوان وسیله‌ای برای انتقال این اندیشه و بیدارگری ملل اسلامی بهره‌برد (جاوید و دیگران، ۱۴۰۲: ۸۱).

او کوشید تا مسلمانان را از تقلید صرف غرب بازدارد و آنان را به‌سوی خودآگاهی، شناخت دقیق و در نهایت احیای تمدن اسلامی سوق دهد. اقبال در آثار خود ضمن تأکید بر معنویت معطوف به اراده انسان مسلمان معاصر، به ترسیم جامعه آرمانی خود پرداخته و تحقق آن را با ذکر برخی جزئیات پیشگویی کرده‌است.

با عنایت به آنچه گفته‌شد؛ مسأله اصلی پژوهش پیش‌رو آن است تا از طریق بررسی اشعار اقبال‌لاهوری، ویژگی‌های جامعه آرمانی را از منظر وی کشف و طبقه‌بندی کند و در گام بعد با تحلیل پیشگویی‌های آپوکالیپتیک اقبال، باور او نسبت به تحقق این جامعه آرمانی در آینده‌ای دور یا نزدیک را با یافتن پاسخ پرسش‌های پژوهشی زیر تبیین نماید:

- آرمانشهر ترسیم‌شده در شعر و اندیشه اقبال‌لاهوری واجد چه مؤلفه‌هایی است؟

- تحقق یا عدم‌تحقق آرمانشهر اقبال در پیش‌گویی‌های شاعرانه وی چگونه تبیین شده‌است؟

۱-۱- روش تحقیق

این مقاله، گزارش پژوهشی بنیادی و نظری است که با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و روش توصیفی-تحلیلی، ضمن تعمق در آثار اقبال‌لاهوری، نخست به بازشناسی مؤلفه‌های «اتوپیا» و استخراج مضامین آپوکالیپسی موجود در آثار او می‌پردازد و در گام بعد، پیوند میان «اتوپیا» و «آپوکالیپس» در آثار و اندیشه وی را تحلیل می‌کند.

۱-۲- پیشینه تحقیق

پژوهش‌گران علوم مختلف از منظر خود به بررسی و تحقیق در این موضوع پرداخته‌اند. در حوزه ادبیات نیز، اتوپیا و جهان آرمانی شاعران و نویسندگان، موضوع پژوهش‌های محققان ادبی بوده‌است. مقالات زیر، پژوهش‌هایی در باب آرمانشهر اقبال‌لاهوری است.

- سام‌خانی، علی‌اکبر. (۱۳۸۸). «میراث محبت و مدارا در طرح حرم (آرمانشهر اقبال‌لاهوری)، نویسنده کوشیده‌است تا ماهیت محبت و نقش آن را در آرمانشهر اقبال مشخص نماید.

- سجادی‌راد، کریم‌بخش. (۱۳۸۸). «اقبال و آرمان‌شهر او»، در این مقاله به تطبیق ویژگی‌های آرمانشهر اقبال‌لاهوری با خصایص مشترک سایر آرمانشهرها پرداخته شده‌است.

- محقق داماد، سیدمصطفی. (۱۳۹۰). «الهیات محیط‌زیست» (گزارشی از آرمانشهر علامه اقبال‌لاهوری)، نگارنده این مقاله ضمن بررسی تصویری که اقبال‌لاهوری در آرمانشهر خود از محیط زیست داده‌است، نوع نگاه اقبال به محیط‌زیست و طبیعت را با نگاه برخی فلاسفه مغرب‌زمین هم‌عصر با او مقایسه کرده‌است.

- حسنی فر، عبدالرسول. (۱۳۹۷). «نسبت فلسفه و شعر در آرمانشهر اقبال و افلاطون»، این مقاله به نگاه متفاوت اقبال و افلاطون به شعر و نسبت آن با فلسفه و نقش شعر و فلسفه در آرمانشهر هر یک از آنها پرداخته و تقابل شعر و فلسفه در اندیشه افلاطون و نگاه منفی وی به شعر در برابر نگاه مثبت اقبال لاهوری نسبت به نقش شعر در جامعه آرمانی بررسی و تحلیل شده است.

شمار پژوهش‌ها در مورد «آپوکالیپس»، در حوزه ادب فارسی، بسیار اندک است. یکی از پژوهش‌ها در این زمینه «نقد و تحلیل «آپوکالیپس» در آثار عرفانی-وحيانی و نقش آن در گفت‌وگوی فرهنگ‌ها» (۱۳۸۳)، نوشته مصطفی گرجی است که ضمن ارائه مکاشفه‌ها به عنوان بستری برای گفت‌وگوی فرهنگ‌ها به معرفی «آپوکالیپس» به مثابه مکاشفه پرداخته است. ضمن ارج نهادن به تمامی آثار ذکر شده، تفاوت پژوهش پیش‌رو با پژوهش‌های پیشین در این است که در جستار حاضر دو مفهوم «اتوپیا» و «آپوکالیپس» به صورت متناظر در شعر اقبال لاهوری بررسی شده و همچنین با رویکردی جامع‌نگر به تمامی مؤلفه‌های مهم فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، اخلاقی و... در آرمانشهر اسلامی اقبال لاهوری توجه شده است. مهم‌ترین تفاوت این مقاله با پژوهش‌های یادشده تمرکز بر «آپوکالیپس» و تأکید بر پیش‌گویی تحقق آرمانشهر اسلامی در اندیشه و شعر اقبال بوده است.

۲- تعریف مفاهیم اصلی پژوهش

۲-۱- «اتوپیا»

«اتوپیا» که معادل‌هایی چون آرمانشهر، ناکجاآباد و مدینه فاضله دارد، واژه‌ای یونانی مرکب از «ou» (او) در معنای (نفی) و «topos» (توپوس) در معنای مکان و در مجموع به معنای «هیچستان» است (مور، ۱۳۸۷: ۱۶). اندیشه آرمانشهری قدمتی دیرینه دارد، شاید بتوان نقطه آغاز آنرا پیش از شکل‌گیری جوامع و تمدن‌های ابتدایی بشری و مربوط به عصر اساطیر دانست. اصلی‌ترین عامل در اندیشیدن به آرمانشهر را می‌توان ناخرسندی از وضع موجود دانست. بسیاری از پدیده‌ها در جوامع امروزی، تحقق آرمان‌های پیشینیان است که جنبه آرمانی آن‌ها رنگ‌باخته و عادی می‌نمایند- (اصیل، ۱۳۹۳: ۴۰).

هر انسانی خواستار زیستن در وضع ایده‌آل است، اما بسیاری از انسان‌ها تعریف دقیقی از جامعه آرمانی ارائه نمی‌دهند؛ باین‌حال، در طول تاریخ اندیشمندانی به ذکر ویژگی‌ها و مختصات دقیق آرمانشهر خود پرداخته‌اند و برخی از آنان، نحوه وصول به آن آرمانشهر را نیز تبیین نموده‌اند. طراحی آرمانشهر، ابزاری برای اعتراض و انتقاد نسبت به وضع موجود و ترسیم وضع مطلوب است. آرمانشهر با طراحی تصویری از آینده روشن، موجب امید در جامعه و مشوق مردم برای دست‌یابی به آن است. بسیاری از اتوپيست‌ها چون افلاطون و خواجه نصیر معتقدند که آرمانشهر ایشان خیالی و غیرقابل تحقق و تنها وسیله‌ای برای نمایش کاستی‌های و گریز از واقعیت موجود است (همان: ۳۹-۴۰). علی‌رغم این دیدگاه می‌بینیم که بسیاری از جنبه‌های آرمانشهری که پیش‌تر دست‌نیافتنی به نظر می‌رسیده‌اند، به مدد نیروی علم و عقل، قابلیت وصول و گاه تحقق یافته‌اند. در نقطه مقابل اتوپیا، «دستوپیا»، «ویران‌شهر» یا «پلیدشهر» قرار می‌گیرد که بسیاری از طراحان آرمانشهر بدان توجه داشته‌اند؛ برای مثال، فارابی در مقابل مدینه فاضله از «مدینه ضاله» یا جامعه ضد آرمانی سخن گفته است (فارابی، ۱۳۵۴: ۲۷۸). در پیش‌گویی‌های نویسندگان آینده‌گرا دستوپیا، منظره‌ای تاریک و هولناک از یک جامعه به‌نمایش می‌گذارد که به مثابه هشدار نسبت به بدیل آرمانشهر، در صورت عدم تحقق آن مطرح می‌شود (Marks, 2022: 53).

۱-۲- اتوپای تامس مور

واژه «اتوپیا»، نخستین‌بار با نگارش اثری داستانی به‌همین نام توسط تامس مور (۱۴۷۸-۱۵۳۵م) وارد حوزه ادبیات شد (انوشه، ۱۳۸۱: ۳۲).

بررسی سیر تحوّل اندیشه‌های آرمانشهری، نشان از آن دارد که انسان‌ها پس از گذر از عصر اسطوره، پی‌بردند که بی‌نیاز از چشم‌دوختن بر آسمان در انتظار بهشت موعود، خود می‌توانند آرمانشهر مورد نظرشان را طراحی کرده، بدان دست‌یابند. همچنین از قرن ۱۹ به بعد آرمانشهرها از حالت تئوری محض خارج شده و در پرتو عقل، رنگ عملی و امکان تحقق یافتند. «در خلال آن قرن [قرن ۱۹] تفکر اتوپایی از مرحله تصورات نظری به مرحله تطبیقات علمی تجربی رسید» (محمّدی‌منفرد، ۱۳۸۷: ۳۸).

۲-۲- «آپوکالیپس»

۱-۲-۲- مفهوم «آپوکالیپس»

اصطلاح «آپوکالیپس» بر ساخته از واژه یونانی «Apocalypsis» به‌معنای مکاشفه، فاش کردن و پرده‌برداری است. این اصطلاح در متون دینی برای اشاره به پرده‌برداری از اسرار و رموز الهی و پنهانی استفاده شده است. در فرهنگ ادبی-بلاغی، آپوکالیپس به‌عنوان معادلی برای واژه مکاشفه آمده است (رادفر، ۱۳۶۸: ۱۸۰۳)؛ بنابراین می‌توان آپوکالیپس را در معنای مکاشفه‌ای دانست که به پرده‌برداری و خبرپردازی از واقعه‌ای در آینده، بدون در نظر گرفتن تحقق یا عدم تحقق آن، می‌پردازد (گرچی، ۱۳۸۳: ۱۴۸).

آینده مجهول، همواره دغدغه آدمی بوده؛ لذا از اطلاعاتی که مشتمل بر اخبار آینده باشد، استقبال نموده است. ردّ پای چنین پیشگویی‌هایی در آثار اساطیری، دینی و ادبی قابل مشاهده و پی‌گیری است.

۲-۲-۲- ادبیات «آپوکالپتیک»

ادبیات «آپوکالپتیک» «آن نوع ادبی است که نویسندگان آن در حالت کشف و شهود، وقایع و حوادث عالم، اعم از وقایع گذشته (پس‌گویی) یا آینده (پیش‌گویی) را رؤیت و در قالب الفاظ و نوشتار و غالباً با زبان رمز ثبت و ضبط می‌کنند» (همان: ۱۴۷). منشأ پیدایش آن‌را، پیشگویی‌های کتب مقدّس که از سرانجام جهان و ظهور منجی خبر می‌دهند، دانسته‌اند (Reddish, 1995: 27). در دین زردشت و اسلام، نمونه‌هایی از مکاشفه‌های آپوکالیپسی، که اغلب به پیشگویی‌هایی در مورد آخرالزمان و فرجام جهان و انسان می‌پردازند، قابل مشاهده است (Britannica Concise Eyclopedia, 2006: 88).

در این نوع آثار نیکوکاران، که در رنج و محنت به‌سر می‌برند، به آینده‌ای ایده‌آل و گناهکاران به کیفر و مجازات در آینده وعده داده می‌شوند. این نوع ادبی به‌واسطه آینده روشنی که تصویری می‌کند، می‌تواند در دمیدن روح امید در طبقه‌ای که در وضع دشوار، روزگاری گذراند مؤثر و هشدار برای گناهکاران باشد. ادبیات آپوکالپتیک به‌سبب کارکرد یادشده در پیوند با ادبیات آرمانشهری قرار می‌گیرد؛ چراکه در این نوع ادبی نیز، تصویری از آینده به‌نمایش درمی‌آید که می‌تواند نوعی پیشگویی باشد.

۳-۲-۲- «آپوکالیپس» شاعرانه

این اندیشه که شاعران بر اثر ارتباط و پیوند با نیرویی فرازمینی به خلق آثار خود می‌پردازند، نشان از آن دارد که شعر، در دیدگاه گذشتگان، جنبه‌ای فرازمینی داشته و برای شعرا، پیوند با نیروهای غیبی تصوّر می‌شده است. اشاره شعرا در اشعار خود، بر الهام معانی توسط موجوداتی چون تابعه، سروش و هاتف می‌تواند مهر تأییدی بر این باور باشد (زرین‌کوب، ۱۳۶۱: ۵۲ - ۵۳)؛ لذا بر اساس زمینه آماده‌ای که برای مکاشفه و دریافت‌های شهودی در شعر وجود دارد، نمونه‌هایی از آپوکالیپس در شعر شاعران تجلی‌یافته که پیشگویی‌های شاه نعمت‌الله ولی از معروف‌ترین آن‌هاست (باستانی‌پاریزی، ۱۳۹۹: ۲۷۶).

۳- بحث و بررسی

۳-۱- تحلیل «اتوپیا» در اندیشه اقبال لاهوری

۳-۱-۱- اتوپیا و انسان آرمانی

جامعه آرمانی اقبال، جامعه‌ای دست‌یافتنی است؛ چراکه معتقد است: «قرعه فال به نام بشر افتاده تا سرنوشتش را همان‌گونه شکل دهد که سرنوشت جهان را، گاهی با تطبیق خود با نیروهای جهان پیرامونش و گاه با صرف همه توانش تا آن نیروها را در جهت اهداف و مقاصد خویش شکل بخشد» (اقبال لاهوری، ۱۳۸۸: ۴۷). بدین سبب، پیش از طرح جامعه آرمانی خود، انسانی که توانایی ایجاد این جامعه و زیست در آن را دارد، به تصویر می‌کشد. اقبال بر فردیت و مقام والای آدمی در نظام آفرینش تأکید می‌ورزد و در پرتو آیات الهی، سه اصل یا ویژگی اساسی را برای انسان برمی‌شمارد:

- انسان برگزیده خداست: (طه: ۱۲۲).

- انسان، جانشین خدا در زمین است: (بقره: ۳۰) و (اعراف: ۱۶۶).

- انسان موجودی آزاد است که مسئولیت امانت الهی را پذیرفته است: (احزاب: ۷۲) (اقبال لاهوری، ۱۳۸۸: ۱۷۲). او می‌کوشد توجه آدمی را بدین نکته معطوف سازد که با اعتقاد، ایمان و باور به خویشتن و هویت خود، خواهد توانست جامعه‌ای ایده‌آل پدید آورد:

به خود نگر گله‌های جهان چه می‌گویی اگر نگاه تو دیگر شود جهان دگر است

(اقبال لاهوری، ۱۳۷۰: ۱۴۴)

در غرب، ظهور اومانیسم (Humanism) منجر به شکل‌گیری تمدن مدرن شد. اقبال نیز قائل به نوعی اومانیسم اسلامی است که برخلاف نوع غربی آن که انسان را در عرض خدا قرار داده و شرط تحقق انسان‌مداری را در نادیده گرفتن خدا دانسته است، آدمی را خلیفه خدا بر روی زمین می‌داند که در طول اراده الهی عمل می‌کند. به هر روی، رسیدن به آرمانشهر اقبال که در قالب تمدن نوین اسلامی ظهور می‌کند، بدون اومانیسم میسر نیست. به همین سبب بر خودیابی، خودباوری، خودشناسی و اختیار آدمی تأکید می‌ورزد و انسانی را که بی‌خبر از چنین ویژگی‌هایی باشد، کافر می‌نامد:

منکر حق نزد مولا کافر است منکر خود نزد من کافرتر است

(همان: ۳۸۴)

وی آدمی را، موجودی مختار و مسئول زندگی خود و قادر به تغییر وضع نامساعد می‌داند؛ چراکه معتقد است، قرآن سرنوشت انسان را پیوند خورده با کردار و انتخاب‌های او دانسته و بر مسئولیت وی در قبال اعمالش تأکید ورزیده است (اقبال لاهوری، ۱۳۸۸: ۱۷۱). این اندیشه اقبال، اگزیستانسیالیستی و تعهد از لوازم آن است. در واقع رشد اخلاقی انسان در آرمانشهر اقبال در گرو همین اندیشه است. بر اساس مکتب اگزیستانسیالیسم (Existentialism) انسان وظیفه دارد ماهیت خود را بسازد و در برابر شخصیت خود مسئول است. در اگزیستانسیالیسم اقبال برخلاف نوع الحادی آن، خدا نه تنها ضد آزادی آدمی نبوده، بلکه ضامن و مقوم آزادی اوست؛ درحقیقت، می‌توان گفت «اقبال بینش اگزیستانسیالیستی مذهبی؛ یعنی اعتقاد به وجود خدا را با اگزیستانسیالیسم ملحد که انسان‌مدار است و با خداوند کاری ندارد، از جنبه‌های آگاهی اجتماعی و شعور تاریخی آن ترکیب و تلفیق نمود» (بقایی، ۱۳۸۲: ۱۸۵-۱۸۵).

حدیث بی‌خبران است «با زمانه بساز» زمانه با تو نسازد، تو با زمانه ستیز

(اقبال لاهوری، ۱۳۹۴: ۴۴)

مذهب زنده دلان خواب پریشانی نیست از همین خاک جهان دگری ساختن است

(اقبال لاهوری، ۱۳۷۰: ۱۴۷)

خیز و خلاق جهان تازه شو
شعله در بر کن خلیل آوازه شو
با جهان نامساعد ساختن
هست در میدان سپر انداختن
(همان: ۳۵)

اقبال اشاعه جبرگرایی را آفتی می‌داند که بر جان مسلمانان افتاده‌است و از این موضع با تصوف جامعه‌گریز سر ستیز دارد. «مثنوی اسرار خودی من تفکر تصوف عجمی را باطل می‌کند، چیزی که مسلمان‌ها را از قوت عمل محروم داشته و آن‌ها را به صورت جامد و ساکت درآورده است» (اقبال، ۱۳۷۲: ۳۲۷). از دیگرسو، داشتن هدف معین در زندگی و کوشش برای نیل بدان را، برای انسان امری ضروری و انگیزه‌پویایی وی می‌شمارد:

زندگی در جستجو پوشیده‌است
اصل او در آرزو پوشیده‌است
آرزو صید مقاصد را کمند
دفتر افعال را ششیرازه‌بند
(اقبال‌لاهوری، ۱۳۷۰: ۱۳)
(همان‌جا)

در نهایت با توجه به وجه اجتماعی انسان، تأکید می‌ورزد که سعادت بشر در گرو تعامل با جامعه است؛ لذا انسانی که به هویت و اختیار خود ایمان دارد و هدف وی ایجاد جامعه‌ای سعادت‌مند است، برای ساختن جامعه آرمانی باید در کنار سایر هم‌مسیران خود قرارگیرد:

فرد را ربط جماعت رحمت است
جوهر او را کمال از ملّت است
تا توانی با جماعت یار باش
رونق هنگامه احرار باش
(همان: ۵۸)
فرد می‌گیرد ز ملّت احترام
ملّت از افراد می‌یابد نظام
فرد تا اندر جماعت گم شود
قطره وسعت طلب قلمز شود
(همان: ۱۶۲)

۲-۱-۳- جایگاه دین در اتوپیای اقبال

اقبال‌لاهوری در طول حیات خود شاهد ظهور مکتب‌های مختلف و گسترش اندیشه‌هایی چون ناسیونالیسم (Nationalisme) و شکل افراطی آن، شوونیسم (Chauvinisme)، بود؛ اما این مکاتب را در پاسخ‌گویی به نیازهای انسان مدرن نه تنها ناکارآمد، بلکه برخی را ویران‌گر می‌یافت. او به‌عنوان سلسله‌جنبان نواندیشی دینی می‌کوشید تا بر مبنای دین، جامعه را اصلاح نماید؛ از این‌روی، بر آن بود تا فرهنگ اسلامی را با عصر مدرن پیوند داده، به مسلمانان خاطرنشان کند که اسلام توانایی پاسخ‌گویی به نیازهای انسان مدرن را داراست (اقبال، ۱۳۷۲: ۶۹۰). او بر این باور بود که «مسلمانان امروزی باید از اوضاع و احوال خویش مطلع باشند و زندگی اجتماعی خود را در پرتو اصولی نهایی بازسازی کنند و از مقصود اسلام که تاکنون به‌درستی شناخته‌نشده، آگاه شوند و دموکراسی معنوی را که هدف غایی اسلام است، تکامل بخشند» (اقبال‌لاهوری، ۱۳۸۸: ۲۷۸). او اسلام را نوعی هم‌بستگی بشری و سعادت نهایی بشر را در گرو پیروی از دین می‌داند؛ اما با توجه به انحراف‌های ایجادشده در دین اسلام معتقد بود، تطبیق دین با جهان معاصر در گرو نگاهی تازه به دین و بازسازی اندیشه دینی است:

ستارگان همه پیر و سپهر فرسوده
زمانه می‌طلبد فکر تازه و نوخیز
(اقبال‌لاهوری، ۱۳۹۴: ۴۴)

در قرون اخیر، در واکنش به انحطاط و تنزل جایگاه اجتماعی و سیاسی جهان اسلام، جنبش‌هایی با هدف اصلاحات دینی، پدیدارگشت. اقبال نیز با همین انگیزه «بازسازی اندیشه دینی در اسلام» را منتشر نمود و در دوران اوج‌گیری اندیشه‌های

ناسیونالیستی، منادی وحدت امت اسلامی و بنانهادن آرمانشهری بر مبنای این تفکر در آثار خود بود. او بر این باور بود که «زمین پرستی به نام وطن پرستی و بنانمودن ملت بر اساس وطن از بدعت‌های غریبان است» [و] «وطن واقعی هر قوم ایدئولوژی، مذهب و فرهنگ اوست» (اقبال لاهوری، ۱۳۵۸: ۱۱۱). با آن که می‌توان نسب انترناسیونالیسم (Internationalism) اسلامی را به سیدجمال‌الدین اسدآبادی رساند، در وادی ادبیات، اقبال جدی‌ترین بازتاب‌دهنده و مفسر اندیشه وحدت امت اسلامی است (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۶۴۸) و تمدن کهن اسلامی را درختی می‌داند که اگرچه در روزگار معاصر برگ و بارش ریخته؛ اما توانایی باروری مجدد را دارد و می‌توان در سایه امن آن آرمید:

کهن شاخی که زیر سایه او پر برآوردی چو برگش ریخت از وی آشیان برداشتن ننگ است

(اقبال لاهوری، ۱۳۷۰: ۱۵۵)

دین، زیربنای آرمانشهر اقبال و رکن اصلی حیات جمعی است.

ملتی را رفت چون آیین ز دست مثل خاک اجزای او درهم شکست

هستی مسلم ز آیین است و بس باطن دین نبی این است و بس

(همان: ۸۲)

که هست در نظر من سیاست بی‌دین «کنیز اهرمن و دون نهاد و مرده‌ضمیر»

(اقبال لاهوری، ۱۳۹۵: ۳۵۹)

۳-۱-۳- نسبت آرمانشهر اقبال و جهان غرب

۳-۱-۳-۱- معنویت‌زدایی از جامعه

از منظر اقبال لاهوری «بزرگترین خطای غرب، ماده‌گرایی و اخراج دین از عرصه حیات سیاسی-اجتماعی و در نتیجه تهی ساختن فرهنگ از روح اخلاقی بود» (بقایی، ۱۳۸۰: ۲۸۳-۲۸۲)؛ رویکردی که در نهایت در جنگ جهانی اول که آینه تمام‌نمای فروپاشی ارزش‌های معنوی در غرب است، بازتاب یافت.

بدان! در مسند شاهی و در دامن جمهوری اگر دین از سیاست شد جدا، برپاست چنگیزی

(اقبال لاهوری، ۱۳۹۴: ۷۱)

یورپ از شمشیر خود بسمل فتاد زیر گردون رسم لادینی نهاد

(اقبال لاهوری، ۱۳۷۰: ۴۰۹)

اقبال، انسان شرقی، به‌ویژه مسلمان را که خواهان ایجاد جامعه‌ای متعادل و آرمانی هستند از تقلید غرب و پیامدهای اسفناک آن برحذر داشته و کشورهای غربی را آسیب‌دیده از این نوع تفکر دانسته است:

فریاد ز افرنگ و دلاویزی افرنگ فریاد ز شیرینی و پرویزی افرنگ

عالم همه ویرانه ز چنگیزی افرنگ معمار حرم باز به تعمیر جهان خیز

از خواب گران، خواب گران، خواب گران خیز

از خواب گران خیز!

(همان: ۱۴۱)

اقبال که تجربه جنگ جهانی اول را از سر گذرانده، مغرب‌زمین را به سبب سیاست عاری از روح اخلاقی و دوری از عشق و معنویت، به حیوان سربریده‌ای ماند کرده و جدایی سیاست از اخلاق و معنویت را چون جدایی تن از جان می‌داند و نوع حکومت‌های غرب را به دیوی رسن‌گشاده تشبیه می‌کند:

اگر در دل جهانی تازه‌ای داری برون آور که افرنگ از جراحت‌های پنهان بسمل افتاده‌است

(همان: ۱۴۸)

بدن را تا فرنگ از جان جدا دید نگاهش ملک‌ودین را هم دو تا دید

(همان: ۱۶۶)

فرنگ آیین جمهوری نهاده‌است رسن از گردن دیوی گشاده‌است

(همان: ۱۷۳)

۲-۳-۱-۳- عدم تقلید از غرب و اتکاء به خود

در جامعه آرمانی اقبال، تقلید از جهان غرب جایی ندارد؛ «طراح آرمانشهر معمولاً نگران تأثیر جوامع دیگر بر جامعه آرمانی خویش است» (اصیل، ۱۳۹۳: ۳۲). او مسلمانان را به دلیل نادیده گرفتن ظرفیت‌های دین اسلام در درمان دردهای اجتماعی و الگوپذیری صرف از جهان غرب نکوهیده است:

وای قوم کشته تدبیر غیر کار او تخریب خود، تعمیر غیر

(اقبال‌لاهوری، ۱۳۷۰: ۳۹۳)

دل‌ونگاه تو را حوریان غرب حجاب بهشت غرب بود جلوه‌های پابه‌رکاب

(اقبال‌لاهوری، ۱۳۹۴: ۶۷)

جوامع اروپایی و جهان غرب را دل‌سوز ملل شرق و توانا در درمان‌گری دردهای شرق نمی‌داند:

تو را نادان امید غم‌گساری‌ها ز افرنگ است دل شاهین نسوزد بهر آن مرغی که در چنگ است

(اقبال‌لاهوری، ۱۳۷۰: ۱۵۵)

آن نوع از آزادی را که غرب مدعی آن است، شعار صرف و اسارتی به نام آزادی در دام مادیات و نفسانیات می‌داند:

مرا فرهنگ امروزی، بداد آن‌گونه آزادی که آزادی است در ظاهر و در باطن گرفتاری

(همان: ۶۸)

بی‌توجهی به ظرفیت‌های خودی و تقلید صرف از غرب را رجعت مسلمانان به بتی می‌داند که با پذیرش اسلام آن بت را شکسته بودند:

بیا که خاوریان نقش تازه‌ای بستند دگر مرو به طواف بتی که بشکستند

(اقبال‌لاهوری، ۱۳۹۴: ۱۴۹)

۴-۱-۳- مکان تحقق اتوپیا

اقبال‌لاهوری، مرزبندی‌های ملی را به رسمیت نشناخته، معتقد به انترناسیونالیسم اسلامی است و شرط ایجاد یک ملت را وجود هدف و آیین مشترک می‌داند نه زیستن در جغرافیای خاص؛ از این رو، مرزهای آرمانشهر خود را اسلام تعریف می‌کند:

ملت از یک‌رنگی دل‌هاسستی روشن از یک جلوه آیین سیناستی

قوم را اندیشه‌ها باید یکی در ضمیرش مدعا باید یکی

(اقبال‌لاهوری، ۱۳۷۰: ۶۳)

قلب ما از هند و روم و شام نیست مرز و بوم او به جز اسلام نیست
(همان: ۷۶)

با وجود این معتقد است، ملت‌ها برای ایجاد و بقای خود نیازمند مرکزی محسوس هستند که به منزله جان هر ملت است؛ لذا با نگاه به وحدت مسلمانان، کعبه را مرکز آرمانشهر خود قرارداده است.

همچنان آیین میلاد امم	زندگی بر مرکزی آید به هم
حلقه را مرکز چو جان در پیکر است	خط او در نقطه او مضمر است
قوم را ربط و نظام از مرکزی	روزگارش را دوام از مرکزی
رازدار و راز ما بیست الحرام	سوز ما هم ساز ما بیت الحرام

(همان: ۹۱)

۵-۱-۳- بی‌اعتباری نژاد و نسب

در آرمانشهر اقبال، به پیروی از آموزه‌های اسلام، تبعیض و برتری نژادی جایگاهی ندارد. رواج چنین اندیشه‌هایی را غیراخلاقی، غیرانسانی، بزرگترین دشمن مسلمانان و دسیسه دشمن می‌داند (اقبال، ۱۳۷۲: ۱۸۳).

هنوز از بند آب و گل نرستی	تو گویی رومی و افغانی ام من
من اول آدم بی‌رنگ و بومیم	از آن پس هندی و تورانی ام من

(اقبال لاهوری، ۱۳۷۰: ۲۱۳)

در منظر او «اسلام یکی از عوامل پاک‌کننده امتیازهای دست‌وپاگیر نسلی، قومی و نژادی است» (اقبال، ۱۳۷۲: ۴۱۱). وی در شعری درخصوص پیامبر اسلام (ص) این‌گونه می‌سراید:

مذهب او قاطع ملک و نسب	از قریش و منکر از فضل عرب
در نگاه او یکی بالا و پست	با غلام خویش بر یک خوان نشست

(اقبال لاهوری، ۱۳۷۰: ۳۰۱)

مسلمانان را به سبب وحدت در دین، از یک ریشه می‌خواند و امتیازات نژادی و نسلی را محکوم کرده، مانع اخوت و مسبب تفرقه در امت دانسته است؛ کسانی را که در بند چنین اندیشه‌هایی هستند، بی‌خبر از آموزه‌های قرآن، خارج از حوزه اسلام و نامسلمان می‌خواند:

فارغ از باب و ام و اعمام باش	همچو سلمان زاده اسلام باش
------------------------------	---------------------------

(همان: ۱۰۹)

گر نسب را جزو ملت کرده‌ای	رخنه در کار اخوت کرده‌ای
در زمین ما نگیرد ریشه‌ات	هست نامسلم هنوز اندیشه‌ات

(همان‌جا)

هر که پا در بند اقلیم و جد است	بی‌خبر از لم یلد، لم یولد است
--------------------------------	-------------------------------

(همان‌جا)

در محکومیت امتیازات نسلی، نژادی و جغرافیایی، مسلمانان را به نگاهی تشبیه‌می‌کند که گرچه حاصل دو دیده است، اما یک منشأ داشته و تصویر واحدی می‌آفرینند و یا جوامع مسلمان را به گلی صد برگ مانند می‌کند که با وجود تمامی تفاوت‌ها، به سبب یکسانی اصول اعتقادات، یک نظام واحد آفریده‌اند و آرمانی مشترک دارند:

ما که از قید وطن بیگانه‌ایم	چون نگه نور دو چشمیم و یکیم
-----------------------------	-----------------------------

(همان: ۱۶)

۶-۱-۳- جایگاه عقل و علم

برخلاف تقابل دین و فلسفه در آرمانشهرهای گذشته، در اتوپیاهای دوران جدید، علم با غلبه بر فلسفه و پذیرش آن به‌عنوان زیرمجموعه‌ای از خود، به‌عنوان رقیب تازه دین مطرح می‌شود (داوری اردکانی، ۱۳۵۶: ۵۴-۵۳). اما اقبال به‌عنوان اتوپیستی دیندار می‌کوشد تا در آرمانشهر خود مانع عقل‌گرایی محض، تقابل علم و دین و بی‌توجهی به دین شود. وی با یادآوری این نکته که این دو، تقابل ذاتی ندارند، در اتوپیای خود میان دین اسلام و علم توافق و هماهنگی ذاتی می‌بیند:

متاع دین و دانش رفت از دست خداجویان مگر کافر دلی زد غمزه خونریز ای ساقی!

(اقبال‌لاهوری، ۱۳۹۴: ۳۹)

گر مسلمان به صف علم درآید نیکو است مزه شوق به جا، نعمت دیدار هم است

(همان: ۹۷)

از دیدگاه اقبال، علمی که تابع دین و در خدمت آن باشد، قابلیت تبدیل به اشراق در عالی‌ترین مراتب را دارد و نتیجه چنین دانشی، انسانی و اخلاقی خواهد بود و در نقطه مقابل آن، علم بری از دین و معنویت، ناسودمند و غیرانسانی است:

علم بی‌عشق است از طاغوتیان علم باعشق است از لاهوتیان

بی‌محبت علم و حکمت مرده‌ای عقل تیری بر هدف ناخورده‌ای

(اقبال‌لاهوری، ۱۳۷۰: ۳۱۳)

عقل اندر حکم دل یزدانی است چون ز دل آزاد شد شیطانی است

(همان: ۴۱۰)

اگرچه او منکر ارزش و اعتبار عقل نیست، معتقد است، عقل بدون مشایعت عشق قادر به طی مسیر و نیل به سعادت نخواهد بود؛ از این روی، در آثار خود می‌کوشد تا پیونددهنده عقل و عشق باشد:

عقل هم عشق است و از ذوق نگه بیگانه نیست لیکن این بیچاره را آن جرأت رندانه نیست

(همان: ۱۲۳)

اقبال، حاصل علم‌گرایی و عقل‌گرایی مادی غرب را جنگ و ویرانی دانسته و مسلمانان را از این خردورزی دور از معنویت بازداشته است:

قدح خردفروزی که فرنگ داد ما را همه آفتاب لیکن اثر سحر ندارد

(همان: ۱۳۳)

عقل و فکرش بی‌عیار خوب و زشت چشم او بی‌نم، دل او سنگ و خشت

(همان: ۴۱۰)

او هیچ‌گاه منکر پیشرفت‌های علمی غرب، در سطوح گوناگون نبوده، اما دانش غرب را به‌سبب عاری‌بودن از معنویت، بی‌بهره از عشق و مایه هلاک و نابودی نوع انسان می‌داند:

دانشش افرنگیان تیغی به دوش در هلاک نوع انسان سخت‌کوش

(همان‌جا)

عجب آن نیست که اعجاز مسیحا داری عجب این است که بیمار تو بیمارتر است

دانشش اندوخته‌ای دل ز کف انداخته‌ای آه زان نقد گران‌مایه که درباخته‌ای

(همان: ۲۵۸)

اقبال علاج آفات علم در غرب را تمسک به عشق و آمیختن آن با روح معنویت شرقی دانسته است:

روح شرق اندر تنش باید دمید تا بگردد قفل معنی را کلید
(همان: ۴۱۰)

۷-۱-۳- تأکید بر عمل

اقبال لاهوری بر عمل بیش از اندیشه تأکید ورزیده و جنب و جوش، حرکت و عمل را رمز حیات انسان و جامعه و سوق دهنده او به سوی سعادت دانسته است. او معتقد است: « فکر بدون عمل برابر با مرگ است » (بقایی، ۱۳۸۰: ۱۸۳) و بر مسلمانان به سبب سستی در عمل خرده گرفته است:

آن چنان زار از تن آسانی شدی در جهان ننگ مسلمانی شدی
(اقبال لاهوری، ۱۳۷۰: ۲۷)
هیچ نیاید ز تو، غیر سجود نیاز خیز چو سرو بلند، ای به عمل نرم گام
(همان: ۲۱۶)

از منظر اقبال در دوران معاصر، بهترین راه برای ایجاد پویایی در جوامع اسلامی، معطوف ساختن توجه مسلمانان به تاریخ پرشکوه جهان اسلام است (بقایی، ۱۳۸۰: ۱۵۷)؛ از این روی، کوشید در آثار خود یادآور عظمت تمدن اسلامی باشد و مسلمانان را که روزی بر قلعه جهان ایستاده بود، از کوتاه پروازی دوران معاصر به سوی گذشته رفیع و درخشان خود سوق دهد:

تو ای شاهین نشین در چمن کردی از آن ترسم هوای او به بال تو دهد پرواز کوتاهی
(اقبال لاهوری، ۱۳۷۰: ۱۴۷)

ترویج اندیشه های رهبانی و دنیاگریز عالمان کوتاه بین و زاهدان صومعه نشین را که با خوارداشت نعمات دنیوی به طمع رسیدن به نعمات اخروی، مانع تلاش مسلمانان برای پیشرفت جهان اسلام شده، زیان بار خوانده و درمندان به عدم پیشرفت جهان شرق اعتراض کرده است:

کوثر و تسنیم برد از تو نشاط عمل گیر ز مینای تاک، باده آئینه فام
(همان: ۲۱۶)
به بند صوفی و ملا اسیری حیات از حکمت قرآن نگیری
به آیاتش تو را کاری جز این نیست که از «یس» او آسان بمیری
(همان: ۴۵۷)

۲-۳- «آپوکالیپس» در آثار اقبال

اقبال لاهوری، همچون فیلسوف فرانسوی، هانری برگسون (Henri Bergson)، شهود را عقل تعالی یافته می دانست (اقبال لاهوری، ۱۳۸۸: ۳۴-۳۳). شعر او نیز تجلی گاه دریافت هایی است که گاه مبتنی بر شهود و مکاشفه اند؛ برای نمونه، ادعای شاعر مبنی بر آگاهی از رموز هستی و اطلاع از اموری که در آینده واقع خواهند شد، می تواند ناشی از دریافت های شهودی باشد:

خاک من روشن تر از جام جم است محرم از نازادهای عالم است
(اقبال لاهوری، ۱۳۷۰: ۵)
چشمه حیوان براتم کرده اند محرم راز حیاتم کرده اند
(همان: ۷)

تعدادی از دریافت های شهودی اقبال جنبه «آپوکالپتیک» داشته و وقوع یا عدم وقوع حادثه ای در آینده را پیشگویی می کنند.

۱-۲-۳- «آپوکالیپس» در جاویدنامه

رؤیا، پل اتصال با عالم غیب و پرده‌برداری از مغیبات است. در ادبیات آپوکالیپتیک نیز، همچون نصوص دینی، خواب و رؤیا زمینه مناسبی برای وقوع مکاشفات پیشگویانه است. در این نوع از رؤیاهای پیشگویانه، شاعر یا نویسنده گاه به واسطهٔ اموری چون: صدای غیبی، ملاقات با فرد روشن‌ضمیر، ارتباط با مردگان و... به اطلاعاتی پنهانی از گذشته یا آینده دست‌می‌یابد. رؤیا، دروازه‌ای برای سفرهای فراواقعی و سیر در عالم روحانی است. «جاویدنامه» اقبال گزارش سفری تخیلی و روحانی به آسمان‌ها در عالم رؤیا و بستری برای ارائهٔ اطلاعاتی پیشگویانه است که در ادامه بررسی می‌شود.

۱-۱-۲-۳- پیشگویی آینده روشن شرق

اقبال با نام نمادین «زنده‌رود» در سیر خیالی و رؤیایی خود به سیارات، با راهبری مولانا، در غاری از فلک قمر با «جهان‌دوست»، عارف مشهور هندی، ملاقات می‌کند:

زیر نخلی عارف هندی‌نژاد دیده‌ها از سرمه‌اش روشن‌سواد

(همان: ۲۸۹)

مولانا، اقبال را به جهان‌دوست معرفی می‌کند و از شوق بی‌حد او برای بیداری جوامع شرقی سخن می‌گوید. جهان‌دوست در گفت‌وگو با اقبال، ضمن اعتراض بر نادیده‌گرفتن اسرار عالم توسط شرقیان، امیدواری خود نسبت به آیندهٔ شرق را به این-صورت بیان می‌کند که فرشته‌ای بدو خبر داده که جهان شرق در صورت ترک تقلید از غرب، آنکا بر ظرفیت‌های خودی و بازسازی اندیشهٔ دینی، متحول خواهد شد و آینده‌ای تابناک پیش‌رو خواهد داشت:

بر وجود و بر عدم پیچیده است	مشرق این اسرار را کم دیده‌است
کار ما افلاکیان جز دید نیست	جانم از فردای او نومید نیست
دوش دیدم بر فراز قشمرود	ز آسمان افرشته‌ای آمد فرود
از نگاهش ذوق دیداری چکید	جز به‌سوی خاکدان ما ندید
گفتمش از محرمان رازی مپوش	تو چه بینی اندر آن خاک خموش؟
از جمال زهره‌ای بگداختی؟	دل به چاه بابلی انداختی؟
گفت: «هنگام طلوع خاور است	آفتاب تازہ او را در بر است
لعل‌ها از سنگ ره آید برون	یوسفان او ز چه آید برون
رستخیزی در کنارش دیده‌ام	لرزه اندر کوهسارش دیده‌ام
رخت بندد از مقام آزی	تا شود خوگر ز ترک بت‌گری
ای خوش آن قومی که جان او تپید	از گل خود خویش را باز آفرید
عرشیان را صبح عید آن ساعتی	چون شود بیدار چشم ملت‌ی

(همان: ۲۹۱-۲۹۰)

۲-۱-۲-۳- پیشگویی آینده غرب

اقبال در سفر رؤیایی خود در «جاویدنامه» در فلک عطارد با سعید حلیم پاشا (۱۸۶۳-۱۹۲۱)، صدراعظم عثمانی، دیدار می‌کند و گفت‌وگویی در باب شرق و غرب میان آن دو شکل می‌گیرد. حلیم پاشا معتقد است، فرنگ به سبب قطع ارتباط با جهان معنوی و توجه صرف به مادیات، قادر به ادامهٔ حیات نیست و توانایی پاسخ‌گویی به نیازهای انسان معاصر را ندارد. او معتقد است پیشرفت‌های مادی جهان غرب به سبب تهی‌بودن از روح معنویات، در نهایت به نابودی جهان غرب منجر خواهد شد. به همین دلیل، به شرقیان هشدار می‌دهد که در دام الگوبرداری از غرب نیفتند:

شعله‌ افرنگیان نم‌خورده‌ای است	چشم‌شان صاحب‌نظر دل‌مرده‌ای است
زخم‌ها خوردند از شمشیر خویش	بسمل افتادند چون نخچیر خویش
سوز و مستی را مجو از تاکشان	عصر دیگر نیست در افلاکشان

(همان: ۳۰۶)

همچنین، اقبال در بخش دیگری از سفر خیالی خود، در سرزمینی بی‌آب و علف، کوهستانی و صعب‌العبور با زنی به نام «افرنگین» دیدار می‌کند که در واقع نمادی از فرهنگ معاصر غرب است:

برکران دیدم زنی نازک‌تنی	چشم او صد کاروان را رهزنی
کافری آموز پیران کنشت	از نگاهش زشت خوب و خوب زشت
گفتمش تو کیستی نام تو چیست	این سراپا ناله و فریاد کیست
گفت: «در چشمم فسون سامری است	نامم افرنگین و کارم ساحری است»

(همان: ۲۹۹)

در این دیدار، افرنگین به سبب سیاست بریده از اخلاق و درنده‌خویی متمکن در وی بدین صورت سرزنش می‌شود که مرگ او موجب حیات بشر خواهد بود:

گفت: «ای گندم‌نمای جو فروش	از تو شیخ و برهنم ملت‌فروش
عقل‌ودین از کافری‌های تو خوار	عشق از سوداگری‌های تو خوار
مهر تو آزار و آزار نهان	کین تو مرگ است و مرگ ناگهان
صحبتی با آب‌وگل ورزیده‌ای	بنده را از پیش حق دزدیده‌ای
حکمتی کو عقده‌اشیاء گشاد	با تو غیر از فکر چنگیزی نداد

(همان: ۳۰۰)

مرگ تو اهل جهان را زندگی است	باش تا بینی که انجام تو چیست
------------------------------	------------------------------

(همان‌جا)

۳-۲-۳- پیشگویی ظهور منجی

کارکرد عمده ادبیات آپوکالیپتیک ایجاد امید به آینده و کارکرد وعده ظهور منجی در این نوع ادبی، روحیه بخشی به انسان است (گرجی، ۱۳۸۴: ۷۱).

چون چراغ لاله سوزم در خیابان شما	ای جوانان عجم جان من و جان شما...
می‌رسد مردی که زنجیر غلامان بشکند	دیده‌ام از روزن دیوار زندان شما

(اقبال لاهوری، ۱۳۷۰: ۱۵۴)

۳-۲-۴- پیشگویی سرانجام انقلاب اکتبر

اقبال لاهوری انقلاب اکتبر و مبارزه مردم روسیه برای آزادی از نظام تزاری را می‌ستاید، اما پیشگویی می‌کند که نظام جدید چنان‌چه پیوند میان معنویت و سیاست را تجدیدنکند، دیر نخواهد پایید: «فکر نمی‌کنم روس‌ها مردمی لامذهب باشند، بلکه اعتقادات محکم مذهبی دارند. دیدگاه منفی روس‌ها نسبت به مذهب دیرپا نخواهد بود، زیرا یک نظام اقتصادی نمی‌تواند براساس بی‌دینی بنا شود. مطمئن هستم به محض این‌که اوضاع این کشور کمی بهتر شود و مردم بتوانند با فکر بازتری بیاندیشند، مجبور خواهند شد در مورد این نظام تجدیدنظر نمایند و اساسی مثبت بنانهند» (بقایی، ۱۳۸۰: ۲۸۵).

روس را قلب و جگر گردیده خون	از ضمیرش حرف «لا» آمد برون
آن نظام کهنه را برهم زده است	تیزنیشی بر رگ عالم زده است
کرده‌ام اندر مقاماتش نگه	لا سلاطین، لا کلیسا، لا اله
فکر او در تندباد «لا» بماند	مرکب خود را سوی «الا» نراند
آیدش روزی که از زور جنون	خویش را زین تندباد آرد برون

(اقبال‌لاهوری، ۱۳۷۰: ۳۹۵)

۵-۲-۳- پیشگویی جنگ جهانی

در دیدگاه اقبال‌لاهوری، سیاست بریده از معنویت پذیرفته‌نیست. او ریشه جنگ جهانی را پشت‌کردن انسان مدرن به اخلاق، دین و معنویت دانسته، می‌گوید: «جنگ جهانی ۱۹۱۴م در حقیقت در جدایی دین از سیاست و ظهور الحاد و ماده‌گرایی ریشه داشت. بلشویزم نیز نتیجه طبیعی جدایی دین و سیاست بود. این‌ها را من هفت‌سال پیش از شروع جنگ (که اکنون ۲۵ سال از آن زمان می‌گذرد) پیشگویی کرده‌بودم» (بقایا، ۱۳۸۰، ۲۸۲).

۶-۲-۳- اتحاد ملل شرق به مرکزیت تهران

اقبال بر این باور بود که اگر کشورهای شرقی، به‌ویژه مسلمانان، دست اتحاد داده، تهران را به‌عنوان مرکز سیاسی این اتحاد برگزینند، می‌توان امید داشت که از وضع نامناسب و اسفناک خود خارج‌شده، شکوه تمدن پیشین خود را بازیابند.

پروا مکن از خواب جهان‌خواهی افرنگ	ممکن که دگرگون شود آن‌را همه تعبیر
تهران بشود گر «ژنیو» عالم مشرق	شاید که جهان تازه کند گردش تقدیر

(اقبال‌لاهوری، ۱۳۹۵: ۳۴۷)

او راه نجات مسلمانان را اتحاد مسلمین می‌دانست و باورداشت که در آینده شاهد چنین اتحادی به مرکزیت تهران خواهد بود: «نهضت ملل مسلمان نیز بسیار حیرت‌انگیز است. جای هیچ تعجب نیست اگر روزی برای مشاهده این منظره در ماه ژوئیه و اوت به ایران بروم» (اقبال، ۱۳۷۲: ۳۹۸). اقبال‌لاهوری جوامع شرقی را به روشنی و آفتاب وعده می‌دهد و پیشگویی می‌کند در نتیجه انقلاب درونی مسلمانان و جوامع شرقی، شام آن جوامع بدل به صبحی درخشان خواهد شد:

پس چه باید کرد ای اقوام شرق؟	باز روشن می‌شود ایام شرق
در ضمیرش انقلاب آمد پدید	شب گذشت و آفتاب آمد پدید

(اقبال‌لاهوری، ۱۳۷۰: ۴۰۹)

شعر اقبال‌لاهوری پژواک وقایع روزگار او، آیینۀ مصائب و ناهمواری‌های جوامع مسلمان و دربرگیرنده راه‌حلی برای خروج آنان از دشواری‌هاست. تصویرهای شعری وی از «اتوپیا» و پیشگویی‌های او نیز در راستای امیدبخشی و آگاهی‌بخشی به جوامع مسلمانان است. اقبال در طرح‌ریزی جامعۀ آرمانی و در پیشگویی‌های خود جهان شرق را به خورشیدی مانند کرده که طلوع مجدد آن به‌زودی تحقق خواهد یافت؛ برای جهان شرق، که به‌سبب دوری از اصول دینی و اسارت در بند فرنگ در شامی تاریک به‌سرمی‌برد، روزگاری پر نور و درخشان متصور است، بازگشت تمدن اسلامی به دوران شکوه و اوج خود را برابر با طلوع دوبارۀ خورشید در شب تاریک می‌داند و به‌طور کل آینده جهان شرق را با به‌کاربردن واژگانی چون: روز، آفتاب و... که همگی نمادی از امید به آینده هستند، تصویر می‌نماید:

نگاهم انقلاب دیگری دید	طلوع آفتاب دیگری دید
------------------------	----------------------

(همان: ۱۶۰)

ز حیدریم من و تو، ز ما عجب نبود	گر آفتاب سوی خاوران بگردانیم
---------------------------------	------------------------------

(همان: ۳۳۶)

۳-۳- پیوند «اتوپیا» و «آپوکالیپس» در آثار اقبال

طراح «اتوپیا»، تصویری از جهانی آرمانی در آینده ارائه می‌دهد و «آپوکالیپس» نیز وقوع یا عدم وقوع حادثه‌ای در آینده را وعده می‌دهد؛ بنابراین هردو معطوف به آینده سخن می‌گویند. در این پیشگویی اتوپستی مفروض است که فرجام نیک، از آن افراد جامعه آرمانی خواهد بود و از این طریق روح امید در مخاطب پیش‌گو دمیده می‌شود و مخاطب، عمل خود را هم‌سو با تصویر جامعه آرمانی و یا تصویر پیشگویی‌های مطرح‌شده از آینده تنظیم می‌کند. بررسی آثار اقبال لاهوری نشان از آن دارد که پیشگویی‌ها و جهان آرمانی او، تصویری سعادت‌مندانه از آینده جهان اسلام پیش‌روی مخاطب قرار داده، امید تجدید شکوفایی تمدن اسلامی را به جامعه نابسامان مسلمانان تزریق می‌کند.

اقبال در جاویدنامه از شهری خیالی که آن را «مرغدین» نامیده یاد می‌کند که با توجه به اوصاف آن به نظری رسد مصداق واقعی اتوپیاست:

مرغ‌دین و آن عمارات بلند	من چه گویم زان مقام ارجمند
ساکنانش در سخن شیرین چو نوش	خوب‌روی و نرم‌خوی و ساده‌پوش
فکرشان بی‌درد و سوز اکتساب	رازدان کیمیای آفتاب
هر که خواهد سیم و زر گیرد ز نور	چون نمک گیریم ما از آب شور
خدمت آمد مقصد علم و هنر	کارها را کس نمی‌سنجد به زر
کس ز دینار و درم آگاه نیست	این بتان را در حرم‌ها راه نیست
بر طبیعت دیو ماشین چیره‌نیست	آسمان‌ها از دخان‌ها تیره نیست
سخت‌کش دهقان چراغش روشن است	از نهاب دهخدايان ايمن است
کشت و کارش بی‌نزاع آب جو است	حاصلش بی‌شرکت غیری از او است
اندر آن عالم نه لشکر نی قشون	نی کسی روزی خورد از کشت و خون
نی قلم در مرغدین گیرد فروغ	از فن تحریر و تشهیر دروغ
نی به بازاران ز بی‌کاران فروش	نی صداهای گدایان درد گوش

(همان: ۳۲۹)

چنان‌که دیده می‌شود، شهروندان مرغدین بی‌رنج کسب و تحصیل به دریایی از اطلاعات و علم متصل می‌شوند و بدون جدّ و جهد، از نور، زر و سیم استخراج می‌کنند که با توجه به زبان نمادین آثار آپوکالپتیک، می‌توان مدلول‌هایی تحقّق‌یافته در جهان امروز برای امور یادشده تصور نمود. افزون بر این بحران‌های روانی، زیست‌محیطی و اجتماعی نیز در این بهشت موعود زمینی راه ندارد.

جدول ۱. نمایان‌گر پیوند دو سویه مؤلفه‌های اتوپیا و آپوکالیپس موجود در آثار اقبال است:

جدول ۱: پیوند دو سویه «اتوپیا» و «آپوکالیپس» در آثار اقبال لاهوری

آپوکالیپس	اتوپیا
ندای غیبی از علت محرومیت مسلمانان پرده‌برداشته و علت را عدم رجوع به دین می‌داند.	۱ آرمانشهر او پایه و اساس دینی دارد و براساس نگاه نو به دین شکل می‌گیرد.
اتحاد جهان شرق و آینده روشن جوامع مسلمان را پیشگویی می‌کند.	۲ آرمانشهر او بر مبنای اتحاد ملل شرق و به‌ویژه مسلمانان شکل می‌گیرد.
پیشگویی‌های او حاکی از آن است که جهان غرب، چنان‌چه به معنویت رجوع نکند، فاقد آینده‌ای روشن بوده و به سمت نابودی سیر می‌کند.	۳ در آرمانشهر خود مانع تقلید ملل شرق از جوامع غربی است.
پیش‌گویی می‌کند که اتحاد جماهیر شوروی اگر میان معنویت و سیاست پیوند برقرار نکند فروخواهدپاشید.	۴ پیوند معنویت، اخلاق و سیاست را مایه حیات آرمانشهر خود دانسته و جدایی این دو را نمی‌پذیرد.
نتیجه دوری از معنویت را چنگیزی دانسته و جنگ جهانی را پیشگویی کرده‌است.	۵ علم غرب را دور از معنویت دانسته است و در جامعه خود علم توأمان با معنویت را می‌پذیرد.

۴- نتیجه‌گیری

با عنایت به مطالب بخش‌های پیشین، در مجموع می‌توان نتیجه‌گرفت که اقبال در پیشگویی‌هایش، تصویر روشنی از اتوپییای خود ارائه‌داده و مسلمانان را به آینده‌ای تابناک امیدوار نموده‌است. آرمانشهر اقبال مبتنی بر دین اسلام و در گرو اتحاد مسلمانان جهان و مقصدش سربراوردن مجدد تمدن اسلامی از ویرانه‌های استعمار و استثمار کهنه و نو است. در آرمانشهر اقبال، معنویت رهنمای حیات مادی انسان و سیاست با اخلاق و دین و معنویت در پیوند است. انسان در مدینه فاضله او دانشی را جستجو می‌کند که از آبخشور محبت سیراب‌شده، راهنمای آدمی به سوی سعادت باشد و به ابزار سبعت تبدیل نشود. در این آرمانشهر، عقل و عشق عملاً به وحدت رسیده و تعدیل شده‌اند و نظر اگرچه واجد اهمیت است، عمل رمز حیات و بقاست. عملی که توصیه قرآن و ابزار تحقق آرمان‌های انسان است و شوربختانه در بین مسلمانان مغفول مانده، عملی است معطوف به اراده انسان مختار و مسئول که در طول اراده خداوند قرارداد.

واکاوی و تحلیل «آپوکالیپس» در آثار اقبال لاهوری نشان می‌دهد که وی (فارغ از آنچه در تاریخ معاصر به وقوع پیوسته) تحقق آرمانشهر را حتمی دانسته و برخی مختصات آنرا نیز بیان کرده است؛ پیشگویی‌هایی که از اتحاد جوامع شرقی به مرکزیت سیاسی تهران، آینده روشن مسلمانان و تجدید شکوه تمدن شرق با تکیه بر دین اسلام و فرجام تاریک جوامع غربی در نتیجه دوری از معنویات خبر می‌دهند، در زمره اشعار «آپوکالیپسی» اقبال قرار می‌گیرند. واکاوی و تحلیل جلوه‌های اتوپیا و آپوکالیپس در آثار اقبال حکایت از آن دارد که آرمانشهر اقبال لاهوری در پیوندی هماهنگ و متناظر با پیشگویی‌های او قرارداد و در حقیقت پیشگویی‌های وی، مهر تأییدی بر تحقق آرمانشهر اوست.

۵- منابع

قرآن کریم.

- اصیل، حجت‌الله. (۱۳۹۳). *آرمانشهر در اندیشه ایرانی*. چاپ سوم. ویراست سوم. تهران: نی.
- اقبال، جاوید. (۱۳۷۲). *زندگی و افکار علامه اقبال لاهوری*. ترجمه شهیندخت کامران مقدم (صفیاری). ۲ جلد. چاپ دوم. مشهد: شرکت به نشر.
- اقبال لاهوری، محمد. (۱۳۵۸). *نوای شاعر فردا یا اسرار خودی و رموز بی‌خودی*. با مقدمه و حواشی محمدحسین مشایخ فریدنی. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- اقبال لاهوری، محمد. (۱۳۷۰). *کلیات اشعار فارسی*. با مقدمه احمد سروش. چاپ پنجم. تهران: انتشارات کتابخانه سنائی.
- اقبال لاهوری، محمد. (۱۳۸۸). *بازسازی اندیشه دینی در اسلام*. ترجمه محمد بقایی (ماکان). چاپ دوم. تهران: فردوس.
- اقبال لاهوری، محمد. (۱۳۹۴). *بال جبرئیل*. ترجمه منظوم محمدافسر رهبین. تهران: هزاره ققنوس.
- اقبال لاهوری، محمد. (۱۳۹۵). *ضرب کلیم*. ترجمه منظوم محمدافسر رهبین. تهران: هزاره ققنوس.
- انوشه، حسن. (۱۳۸۱). *فرهنگ‌نامه ادبی فارسی: گزیده اصطلاحات، مضامین و موضوعات ادب فارسی، دانش‌نامه ادب فارسی*. جلد دوم. چاپ دوم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
- باستانی‌پاریزی، محمدابراهیم. (۱۳۹۹). *شمعی در طوفان*. چاپ سوم، تهران: علمی.
- بقایی (ماکان)، محمد. (۱۳۷۹). *اقبال با چهارده روایت*. تهران: فردوس.
- بقایی (ماکان)، محمد. (۱۳۸۰). *سوئش دینار: دیدگاه‌های علامه اقبال*. تألیف و ترجمه محمد بقایی (ماکان). تهران: فردوس.
- بقایی (ماکان)، محمد. (۱۳۸۲). *لعل روان: شرح و بررسی تطبیقی غزل‌های اقبال*. تهران: اقبال.
- جاوید، عاصم و دیگران. (۱۴۰۲). «بررسی شیوه‌های اثرپذیری اقبال لاهوری از شعر حافظ شیرازی»، *مطالعات شبه قاره*، دوره ۱۵، شماره ۴۵، صص ۷۲-۹۵.
- حسنی‌فر، عبدالرسول. (۱۳۹۷). «نسبت فلسفه و شعر در آرمانشهر اقبال و افلاطون». *دو فصلنامه علمی- پژوهشی، حکمت معاصر*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. سال نهم. شماره اول. بهار و تابستان ۱۳۹۷. صص ۴۵-۶۶.
- داوری‌اردکانی، رضا. (۱۳۵۶). *فارابی مؤسس فلسفه اسلامی*. چاپ دوم. تهران: انجمن فلسفه ایران.
- رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۶۸). *فرهنگ بلاغی- ادبی*. جلد دوم. تهران: اطلاعات.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۱). *نقد ادبی*. جلد اول، تهران: امیرکبیر.
- شعبانزاده، مریم. (۱۳۸۸). *موج زخودرسته (مجموعه مقالات علامه اقبال لاهوری)*. جلد اول. زاهدان: انتشارات دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- شفیعی‌کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۲). *با چراغ و آینه*. چاپ چهارم. تهران: سخن.
- فارابی، ابونصر محمد بن محمد. (۱۳۵۴). *اندیشه‌های اهل مدینه فاضله*. ترجمه سیدجعفر سجادی، تهران: شورای عالی فرهنگ- و هنر ایران.
- گرچی، مصطفی. (۱۳۸۳). «نقد و تحلیل «آپوکالیپس» در آثار عرفانی-و حیانی و نقش آن در گفتگوی فرهنگ‌ها». *فصلنامه پژوهش‌های ادبی*. شماره ۴. تابستان. صص ۱۶۶-۱۴۵.
- گرچی، مصطفی. (۱۳۸۴). «مکاشفه‌های پیشگویانه هشت کتاب سهراب سپهری». *دو فصلنامه پژوهش زبان و ادبیات فارسی*. دوره جدید. شماره ۵. پاییز و زمستان. صص ۸۴-۶۵.

محقق داماد، سیدمصطفی. (۱۳۹۰). «الهیات محیط‌زیست» (گزارشی از آرمانشهر علامه اقبال لاهوری). فصلنامه اخلاق‌زیستی. سال اول. شماره اول. پاییز. صص ۱۷۱-۱۹۲.

محمدی‌منفرد، بهروز. (۱۳۸۷). «چیستی اتوپیا». مشرق‌موعود. سال دوم. شماره پنجم. بهار. صص ۳۵-۴۶.

مور، تامس. (۱۳۸۷). آرمانشهر (یوتوپیا). ترجمه داریوش آشوری و نادر افشار نادری. چاپ سوم. تهران: خوارزمی.